

Досвід виховання людини-громадянина у вітчизняних наукових дослідженнях

Андрій В. Шевчук ¹ ● Олег Г. Предместніков ^{2*}

¹ Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького (Україна). Аспірант кафедри соціології та філософії.

² Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького (Україна). Завідувач кафедри права, д-р. юрид. наук, професор, заслужений юрист України.

* Автор-кореспондент, e-mail: predmestnikov@ukr.net

СТАТТЯ

АНОТАЦІЯ

Дослідницька

DOI:

[10.70651/3041-248X/2025.3.05](https://doi.org/10.70651/3041-248X/2025.3.05)

Авторське право

© 2025 авторів



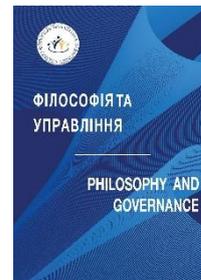
Цей твір ліцензовано на умовах Ліцензії Creative Commons «Із Зазначенням Авторства – Некомерційна 4.0 Міжнародна» (CC BY-NC 4.0).



У статті досліджено особливості виховання людини-громадянина у вітчизняних наукових дослідженнях, з урахуванням історичних та сучасних підходів до громадянської освіти. Актуальність теми обумовлена необхідністю формування активної громадянської позиції в умовах соціальних трансформацій та викликів сучасності. Основними проблемами визначено недостатню інтеграцію громадянських компетентностей у систему освіти, низький рівень залученості молоді до суспільно-політичного життя та вплив глобалізаційних процесів. Метою дослідження є аналіз наукових праць, що висвітлюють процеси громадянського виховання в Україні, а також визначення ефективних методик, які сприяють формуванню відповідального та свідомого громадянина. У статті використано такі методи дослідження, як контент-аналіз наукових джерел, порівняльний аналіз вітчизняного та зарубіжного досвіду. Результати дослідження показали, що ефективне виховання людини-громадянина вимагає комплексного підходу, який включає освітні програми, соціальну взаємодію, культурну ідентичність та правову свідомість. Особливу увагу приділено ролі сім'ї, школи та громадських організацій у формуванні громадянських цінностей. У статті розглянуто модель громадянської освіти, яка ґрунтується на розвитку критичного мислення, відповідальності та активної участі у суспільному житті. Запропоновані рекомендації щодо вдосконалення громадянського виховання передбачають посилення міждисциплінарного підходу, впровадження інтерактивних методик навчання та розширення співпраці між освітніми закладами, державними інституціями та громадськими організаціями. Перспективи подальших досліджень охоплюють аналіз впливу цифровізації на громадянську активність молоді, а також розгляд інноваційних методів виховання людини-громадянина в умовах суспільних викликів.

КЛЮЧОВІ СЛОВА

громадянське виховання, громадянська освіта, соціальна активність, освітні технології, громадянська ідентичність, патріотизм, суспільні трансформації.



Experience of Educating a Human Citizen in Domestic Scientific Research

Andriy Shevchuk ¹ ● Oleh Predmestnikov ^{2*}

¹ Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University (Ukraine). Postgraduate Student at the Department of Sociology and Philosophy.

² Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University (Ukraine). Head of the Department of Law, Doctor of Science (Law), Full Professor, Honored Lawyer of Ukraine.

* **Corresponding Author**, e-mail: predmestnikov@ukr.net

ARTICLE INFO

ABSTRACT

Research Article

DOI:
[10.70651/3041-248X/2025.3.05](https://doi.org/10.70651/3041-248X/2025.3.05)

Copyright © 2025
by authors



This is an open access journal and all published articles are licensed under a Creative Commons Attribution – NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)



The article examines the features of civic education in domestic scientific research, taking into account historical and modern approaches to civic education. The relevance of the topic is due to the need to form an active civic position in the context of social transformations and challenges of the twentieth century. The main problems are insufficient integration of civic competencies into the education system, low level of youth involvement in socio-political life and the influence of globalization processes. The purpose of the study is to analyze scientific papers covering the processes of civic education in Ukraine, as well as to identify effective methods that contribute to the formation of a responsible and conscious citizen. The article uses such research methods as content analysis of scientific sources, comparative analysis of domestic and foreign experience. The results of the study showed that effective education of a citizen requires an integrated approach, including educational programs, social interaction, cultural identity and legal consciousness. Particular attention is paid to the role of family, school and public organizations in the formation of civic values. The article examines a model of civic education based on the development of critical thinking, responsibility and active participation in public life. The proposed recommendations for improving civic education include strengthening the interdisciplinary approach, introducing interactive teaching methods and expanding cooperation between educational institutions, government institutions and public organizations. Prospects for further research include an analysis of the impact of digitalization on the civic activity of young people, as well as consideration of innovative methods of educating a citizen in the context of social challenges.

KEYWORDS

civic education, social activity, educational technologies, civic identity, patriotism, public transformations.

1. Вступ

Виховання людини-громадянина є важливим елементом соціалізації та формування громадянської свідомості в будь-якому суспільстві. В Україні цей процес набуває особливої актуальності, адже в умовах змін, спричинених демократизацією та європейською інтеграцією, важливо сформувати нового громадянина, здатного адаптуватися до нових соціальних, політичних та економічних реалій. Сучасне виховання громадянина передбачає розвиток не лише критичного мислення та демократичних цінностей, а й активної участі в суспільних процесах. Важливим є формування у громадян відчуття соціальної відповідальності, що включає не лише знання своїх прав, а й обов'язків перед державою та суспільством.

У процесі виховання людини-громадянина значну роль відіграє система освіти, яка повинна сприяти формуванню активної життєвої позиції, здатності до самостійного аналізу соціальних явищ і участі в громадському житті. Провідним аспектом є також впровадження нових методів і підходів, які б відповідали викликам часу, зокрема в умовах постійних соціальних змін та глобалізації. Врахування вітчизняного досвіду в цій сфері, що ґрунтується на традиціях патріотичного виховання, є необхідним для розробки нових моделей громадянської свідомості. Паралельно важливо враховувати, як зміни в соціально-політичній ситуації, зокрема воєнний стан в країні, впливають на громадську свідомість та процеси виховання.

Таким чином, для ефективного формування людини-громадянина необхідно інтегрувати традиційні та нові підходи в виховний процес. У контексті сучасних викликів і важливих змін, що відбуваються в Україні, необхідно переосмислити роль виховання в контексті нових соціальних реалій та важливості участі громадян у житті суспільства.

2. Огляд літературних джерел

Аналіз наукових праць, присвячених вихованню людини-громадянина у вітчизняних дослідженнях, демонструє широкий спектр підходів до формування громадянської свідомості. Це питання набуває особливої актуальності в умовах сучасних соціокультурних трансформацій та політичних викликів. Так, С. Р. Бабушко у своєму дослідженні звертає увагу на особливості розвитку активного громадянства дорослих у сучасних умовах, підкреслюючи значення освіти дорослих для формування демократичного суспільства [1].

У статті «Виховання громадянське» з Енциклопедії сучасної України аналізуються основні концепції громадянського виховання, його мета та роль у процесі становлення особистості, орієнтованої на суспільне благо та участь у державотворенні [2]. У свою чергу, автори «Енциклопедичного словника з державного управління» розглядають виховання громадянина як один із напрямів державної політики, акцентуючи на необхідності системного підходу та підтримки громадянської активності [3].

Л. Єршова у своїх працях досліджує трансформацію виховних ідеалів українсько-польського пограниччя та зміну виховного ідеалу в Україні в період XIX – початку XX століття. Її дослідження підкреслюють значення історичного досвіду у формуванні сучасних підходів до громадянського виховання [4; 5].

О. В. Кір'янова розглядає принципи громадянського виховання, наголошуючи на необхідності формування відповідальності, толерантності та правової культури у молодого покоління [6]. В. Л. Короленко аналізує громадянське виховання особистості в умовах розвитку української державності, підкреслюючи важливість формування активної громадянської позиції серед молоді [7].

В. Й. Кульчицький досліджує роль національного виховання у формуванні особистості громадянина, роблячи акцент на інтеграції національних традицій у систему громадянського виховання [8]. Т. Смаїлова аналізує педагогічну спадщину В. Сухомлинського у контексті громадянського виховання учнівської молоді, підкреслюючи його внесок у розвиток сучасних освітніх підходів [9].

К. Ю. Ткаченко досліджує виховання майбутнього сім'янина як елемент підготовки до життя в педагогічній спадщині, наголошуючи на важливості формування відповідального громадянина через інститут сім'ї [10].

Попри значний доробок у сфері досліджень громадянського виховання, залишається низка недостатньо вивчених аспектів, зокрема питання впливу цифрових технологій на формування

громадянської свідомості та інтеграції інноваційних методик у процес виховання особистості-громадянина.

3. Постановка завдання

Метою дослідження є наукове обґрунтування підходів до виховання людини-громадянина в контексті вітчизняних наукових розробок. Основна увага зосереджена на вивченні теоретичних підходів і практичних моделей виховання, що сприяють формуванню свідомого та активного громадянина. Вивчення досвіду вітчизняних науковців дозволяє розкрити ключові аспекти, що визначають громадянську свідомість, відповідальність перед суспільством та державою, а також участь у демократичних процесах. Зокрема, важливим є поєднання традиційних методів виховання з новими підходами, що відповідають сучасним вимогам і соціально-політичним реаліям.

4. Методи та матеріали

Дослідження базувалося на всебічному аналізі наукових праць, присвячених питанням виховання людини-громадянина у вітчизняному освітньому просторі. Основною метою було вивчення концепцій громадянського виховання, їхньої еволюції в українських дослідженнях та впливу історичних і соціальних змін на формування громадянської свідомості.

Для досягнення поставленої мети використовувалися як кількісні, так і якісні методи дослідження. Зокрема, було проведено контент-аналіз нормативно-правових актів, освітніх програм, підручників та наукових публікацій, що дозволило оцінити основні тенденції у формуванні громадянської освіти в Україні. Також було застосовано порівняльний аналіз, у межах якого вивчено особливості виховання громадян у радянський та пострадянський періоди, а також сучасні підходи до громадянського виховання у провідних країнах світу.

З метою поглиблення розуміння ефективності різних методик громадянського виховання було проведено аналіз педагогічного досвіду українських освітян та вивчення практичних кейсів із навчальних закладів, що впроваджують сучасні методики громадянської освіти. Було розглянуто освітні проекти, які спрямовані на розвиток правової свідомості, критичного мислення, громадянської відповідальності та соціальної активності школярів.

Крім того, використовувалися методи історичного аналізу, що дозволили визначити основні етапи розвитку громадянського виховання в Україні, починаючи з Київської Русі, через радянський період і до сьогодення. Це сприяло розумінню трансформації підходів до формування громадянської свідомості та виділенню основних чинників, що впливали на зміст і методи виховання людини-громадянина в різні історичні періоди.

Таким чином, дослідження базувалося на комплексному підході, що охоплює аналіз теоретичних концепцій, історичних змін, нормативно-правового забезпечення, а також емпіричних даних щодо сучасного стану громадянського виховання в Україні.

5. Результати та обговорення

Виховання людини-громадянина є однією з основних складових системи соціалізації в будь-якому суспільстві. Воно має важливе значення для розвитку активної громадянської позиції, формування усвідомлення прав та обов'язків, а також для сприяння участі в демократичних процесах. Вітчизняні наукові дослідження в галузі виховання людини-громадянина посідають важливе місце у розвитку громадянської освіти та соціалізації особистості в Україні. Вони базуються на багатому досвіді минулих поколінь, зокрема у контексті пострадянської трансформації та сучасних вимог до демократизації країни. Виховання людини-громадянина в Україні пройшло кілька етапів, і кожен з них має свої особливості, пов'язані із змінами у суспільстві [4, с. 217].

Перші спроби формувати у громадян громадянську свідомість відбувалися ще за часів Київської Русі, коли формувалися основи правової культури та громадської свідомості через закони, що визначали взаємовідносини між особистістю та державою. Однак більш активне формування громадянської свідомості почалося в період існування Радянського Союзу, коли виховання людини-громадянина було тісно пов'язане з ідеологічною платформою

комуністичного режиму. Виховання громадян в умовах тоталітарної системи ґрунтувалося на принципах патріотизму, лояльності до держави та колективізму, але при цьому активно заперечувались права та свободи індивіда [10, с. 99-100].

Л. Єршова вказує, що вже після здобуття Україною незалежності в 1991 році, у країні почалися значні зміни, що вимагали нових підходів до громадянської освіти. У цей період формується нова громадянська ідентичність, яка враховує як національні традиції, так і європейські цінності. Освітні реформи, проведені в Україні, акцентували увагу на правовому вихованні, розвитку демократичних принципів та формуванні у громадян активної життєвої позиції [5, с. 108].

У радянський період особлива увага приділялася вихованню громадян, які були лояльні до державної ідеології. Процес громадянського виховання був підпорядкований потребам утримання та зміцнення тоталітарного режиму, що вимагало формування певних моральних якостей: патріотизму, трудової дисципліни, покори перед владою, відповідальності за колектив. Виховання було централізовано й ідеологічно нав'язувалося через всі етапи освіти, починаючи з дитячих садків і закінчуючи університетами.

Таблиця 1. Особливості виховання людини-громадянина в радянський та пострадянський періоди

Період	Принципи виховання	Особливості громадянської свідомості	Основні цінності
Радянський	Ідеологічний підхід, патріотизм, колективізм	Лояльність до держави, відсутність ініціативи	Колективізм, покора, патріотизм
Пострадянський	Демократичні цінності, права людини, критичне мислення	Активність, самостійність, громадянська ініціатива	Права людини, демократія, громадянська відповідальність

Джерело: розроблено авторами.

Після здобуття незалежності в Україні постала нагальна потреба у реформуванні системи освіти, оскільки старі підходи більше не відповідали вимогам демократичного розвитку. Державна політика в цьому напрямі акцентувала увагу на формуванні правової культури, розвитку демократичних цінностей і усвідомленні прав людини. Відповідно, почалося впровадження нових підходів до громадянського виховання, що включали розвиток критичного мислення, самостійності та активної участі у громадських процесах.

Таблиця 2. Основні напрямки сучасного громадянського виховання в Україні

Напрямок	Опис	Мета
Права людини	Ознайомлення з правами та обов'язками громадян	Формування правосвідомості, захист прав людини
Демократичні процеси	Участь у виборах, політичних і громадських процесах	Активна громадянська позиція, політична активність
Соціальна відповідальність	Розвиток волонтерства, соціальних ініціатив	Підвищення соціальної активності та солідарності

Джерело: розроблено авторами.

В. Л. Короленко зазначає, що виховання людини-громадянина є важливим аспектом національного виховання, яке орієнтоване на формування гармонійно розвинутої особистості, здатної не лише до соціальної активності, але й до свідомої участі в житті свого народу та держави. Це процес, що сприяє розвитку особистості, яка володіє глибокою громадянською відповідальністю, високим рівнем інтелектуального, духовного і культурного розвитку, а також почуттям патріотизму та любові до рідної землі [7, с. 88].

У контексті національного виховання педагогам необхідно враховувати численні історичні, культурні та духовні традиції, що передаються через покоління. Основою для цього є збереження та використання багатого спадку української міфології, культурних здобутків Трипільської культури, козацької епохи та народної педагогіки. Ці елементи стають основними для формування виховного ідеалу, на якому базується національна свідомість та моральна відповідальність.

Національне виховання є процесом, в якому важливу роль відіграє суспільство, включаючи сім'ю, навчальні заклади, громадські організації, ЗМІ та інші культурні інститути. Однак основним інститутом, який впливає на цей процес, є державне виховання через відповідні установи та організації. Сьогодні в умовах змінного суспільного середовища, значення має виховання громадянської активності, що є основою для формування патріотизму і почуття відповідальності за свою країну.

Виховання громадянина є не лише забезпеченням фізичного і морального розвитку, але й допомогою людині у здійсненні морального вибору. Однією з основ цього є доброчинності: довіра, надія і вдячність. Ці риси повинні бути закладені ще в ранньому віці через виховання, яке ґрунтується на родинних традиціях і народній мудрості.

Національне виховання, яке включає формування особистої відповідальності, патріотизму, духовної єдності та громадянської свідомості, є цілеспрямованим, систематичним процесом. Мета цього виховання — утвердження в свідомості молодого покоління національних і культурних цінностей, а також формування високих моральних принципів через усвідомлене ставлення до родини, праці та держави.

Сучасна педагогічна наука активно переглядає традиційні підходи до виховання, адаптуючи їх до нових вимог національного виховання в Україні. Пошук нових підходів до виховного процесу відображає прагнення поєднати багатий досвід минулого з інноваційними ідеями, що відповідають сучасним викликам. В. Й. Кульчицький пропонує принципи виховання, серед яких є гуманізм, врахування вікових та індивідуальних особливостей учнів, а також цілісний підхід до виховання особистості [8, с. 86-87].

Процес виховання, як зазначає О. В. Кір'янова, є динамічним і включає в себе як внутрішні суперечності, так і зусилля для їх подолання. Серед основних складнощів виховання виділяються ситуаційні та загальні труднощі, а також природні та соціально нав'язані ускладнення [6].

Згідно з поглядами Т. Смаїлової, закономірностями виховання є тісний зв'язок виховання, навчання та розвитку особистості, а також врахування вікових та індивідуальних особливостей учнів. Оскільки виховання завжди є обумовленим умовами життя та суспільними потребами, воно стає невід'ємною частиною розвитку кожної особистості в контексті її життєвого середовища [9].

Національне виховання в Україні ґрунтується на багатівікових традиціях та культурних надбаннях, і є важливою складовою формування національної свідомості. С. Р. Бабушко зазначала, що через національне виховання формується не лише любов до своєї культури та історії, але й шанобливе ставлення до культур інших народів. Це забезпечує демократизацію освіти та розвитку суспільства в цілому [1, с. 20-21].

Національне виховання – це процес, що включає в себе багатий культурно-історичний спадок нації, і має на меті формування в молоді моральних, етичних та естетичних цінностей, заснованих на народній педагогіці, народознавстві та науковій педагогічній думці. Воно спрямоване на розвиток національної свідомості та виховання в душі природно-історичного розвитку матеріальної і духовної культури нації. Важливою складовою національного виховання є взаємозв'язок між теоретичними засадниками та практичною діяльністю: сім'я, школи, громадські організації та інші інституції, що формують загальний виховний процес.

Фундаментальні принципи національного виховання включають природовідповідність, народність, гуманізм, демократизм та етнізацію виховання. Ці принципи визначають зв'язок виховання з життям, трудовою діяльністю народу та народознавчими підходами в освітньому процесі [8, с. 87].

Вітчизняний досвід виховання людини-громадянина ґрунтується на національних традиціях, патріотизмі та морально-етичних цінностях, що відображено в державних освітніх програмах. В українських школах впроваджуються курси з громадянської освіти, а також волонтерські ініціативи, що сприяють формуванню відповідальності та активної громадянської позиції. У європейських країнах та США підходи до громадянського виховання більш інтегровані в систему освіти через практико-орієнтовані методи. У Франції громадянське виховання реалізується через предмет *Éducation civique*, який включає обговорення суспільних проблем та правову освіту. У Німеччині програми політичної освіти, такі як *Schule ohne Rassismus*, спрямовані на розвиток толерантності та активної участі молоді в суспільному житті. У США застосовуються програми *Service-Learning*, що поєднують навчання з громадськими

ініціативами, сприяючи формуванню соціальної відповідальності [1, с. 24]. Порівняльний аналіз показує, що українська система громадянського виховання потребує розширення інтерактивних методів, більшої практичної спрямованості та активного залучення учнів до суспільних проєктів, що вже успішно реалізовано в інших країнах.

Однак протягом тривалого часу ця система зазнавала обмежень та придушення. Нині, з проголошенням незалежності та розвитком української державності, починається відродження національної системи виховання, яка адаптована до сучасних реалій, зокрема перехідного періоду до ринкових відносин та реформування всіх сфер суспільного життя.

Основою цієї системи є український виховний ідеал, який визначає мету національного виховання: передача молодому поколінню соціального досвіду, багатства духовної культури народу та національної ментальності, зокрема формування рис громадянина України. Це включає розвиток національної самосвідомості, моральної, правової, фізичної, трудової та екологічної культури, а також інтелектуальних, художньо-естетичних і фізичних здібностей.

Протягом століть українська нація виробила унікальну гуманістичну ідеологію, яка є невід'ємною частиною національної свідомості. Ця ідеологія захищає інтереси людини праці, підкреслюючи важливість права кожної особистості на свободу думки і самовираження. Вона пропагує принципи суверенітету, як для особистості, так і для держави, і забезпечує основи для розвитку правової держави, заснованої на народній совісті, правді, справедливості, гідності, гуманізмі та демократизмі.

Ідеал українця в національному вихованні має глибоке коріння в історії: у народних піснях, фольклорі, художніх творах класиків та повсякденному житті. Історично українці оспівували ідеал людини-хлібороба, землероба та господаря своєї землі. У часи соціальних та політичних труднощів, коли українських селян позбавляли свободи, ідеал людини-козака, гайдамаки, бунтаря й борця за права народу став важливим символом національної гідності [4, с. 223].

Національна ідея є стрижнем системи виховання в Україні. Вона є об'єднуючим фактором, що формує життєву позицію людини, сприяє її становленню як особистості та громадянина своєї держави. Національний характер виховання полягає в тому, щоб кожна молода людина, незалежно від етнічного походження, усвідомлювала себе частиною українського суспільства, готовою служити йому як громадянин-патріот [7, с. 90].

Основою національної системи виховання є спільність історико-географічного походження, мови, культури та традицій, що формує єдність поколінь минулого, теперішнього та майбутнього. Це сприяє формуванню громадянина, який розуміє свою роль у суспільстві та готовий діяти на благо своєї країни, зберігаючи та збагачуючи її культурну спадщину. Науково обґрунтоване та організоване виховання відображає духовний поступ нації і є важливим чинником у процесі її національного відродження.

Незважаючи на позитивні зміни, в Україні досі існують значні проблеми в процесі громадянського виховання. Однією з основних проблем є низький рівень політичної активності серед молоді, а також недостатня усвідомленість прав та обов'язків громадян. Особливо важливим є забезпечення рівного доступу до якісної освіти та соціальних послуг, а також сприяння розвитку критичного мислення серед молоді.

Окрім того, сучасні виклики, зокрема соціально-економічні труднощі, воєнний конфлікт, міграційні процеси, також ставлять нові вимоги до виховання громадян. У цих умовах необхідно активно працювати над формуванням у громадян соціальної відповідальності та готовності до участі в демократичних процесах.

6. Висновки

Досвід виховання людини-громадянина в Україні показує, що громадянська свідомість є ключовим аспектом для розвитку демократичного суспільства. Вітчизняні наукові дослідження значною мірою допомогли створити основи для громадянської освіти в Україні, визначивши важливість активного громадянства, відповідальності та критичного мислення. Однак на шляху до побудови повноцінного демократичного громадянського суспільства залишаються важливі виклики, зокрема забезпечення рівного доступу до освіти та соціальних послуг.

Однією з ключових проблем є неоднорідність громадянської освіти в різних регіонах країни. Недостатнє фінансування, відсутність уніфікованих навчальних програм і нерівномірний рівень підготовки педагогів створюють бар'єри для ефективного виховання

активних громадян. Крім того, сучасні соціально-економічні виклики, зокрема війна, значно впливають на якість громадянської освіти. Деструкція освітньої та соціальної інфраструктури, вимушена міграція населення та соціальна напруга ускладнюють процес формування громадянських компетентностей.

Рекомендовано удосконалити державну політику у сфері громадянської освіти шляхом розробки єдиної національної концепції громадянського виховання, що враховує сучасні виклики та міжнародний досвід, підвищення кваліфікації педагогічних кадрів, розширення навчально-методичної бази, розвитку партнерства між закладами освіти, громадськими організаціями та органами влади, впровадження цифрових платформ та інтерактивних методів навчання, а також залучення громадян до моніторингу та оцінювання ефективності програм громадянського виховання. Подальші дослідження повинні бути зосереджені на розробці інноваційних підходів до громадянського виховання в умовах суспільно-політичних трансформацій, а також на аналізі ефективності освітніх програм у розвитку демократичної культури в Україні.

References

1. Babushko, S. R. (2020). Osoblyvosti rozvytku aktyvnoho hromadianstva doroslykh u suchasnykh umovakh [Features of the development of active citizenship of adults in modern conditions]. *Osvita doroslykh: teoriia, dosvid, perspektyvy – Adult Education: Theory, Experience, Prospects*, 1(17), 19–29. [https://doi.org/10.35387/od.1\(17\).2020.19-29](https://doi.org/10.35387/od.1(17).2020.19-29) (in Ukrainian)
2. Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy. (n.d.). Vykhovannia hromadianske [Civic education]. *Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy – Encyclopedia of Modern Ukraine*. <https://esu.com.ua/article-34237> (in Ukrainian)
3. Surmin, Yu. P., Bakumenko, V. D., Mykhnenko, A. M., et al. (Eds.). (2010). *Entsyklopedychnyi slovnyk z derzhavnogo upravlinnia* [Encyclopedic Dictionary of Public Administration]. Kyiv: NADU. (in Ukrainian)
4. Yershova, L. (2013). Transformatsiia vykhovnykh idealiv ukrainsko-polskoi pohranychchia [Transformation of educational ideals of the Ukrainian-Polish borderland]. *Ukrainska polonistyka – Ukrainian Polonistics*, (10), 216–225. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Up_2013_10_27 (in Ukrainian)
5. Yershova, L. (2015). *Transformatsiia vykhovnoho idealu v Ukraini (XIX – pochatok XX stolittia)*. Kyivskyi, Odeskyi, Kharkivskyi navchalni okruhy [Transformation of the Educational Ideal in Ukraine (19th – early 20th century)]. Kyiv, Odesa, Kharkiv Educational Districts]. Zhytomyr: Evenok O. O. (in Ukrainian)
6. Kiriianova, O. V. (2012). Pryntsypy hromadianskoho vykhovannia [Principles of civic education]. *Suchasni aspekty vykhovannia studentskoi molodi – Modern Aspects of Student Education*. <https://eprints.kname.edu.ua/29429/1/52.pdf> (in Ukrainian)
7. Korolenko, V. L. (2008). Hromadianske vykhovannia osobystosti v umovakh rozvytku ukrainskoi derzhavnosti [Civic education of personality in the conditions of Ukrainian statehood development]. *Veresen – September*, 1–2(42–43), 87–93. <https://dspace.mnau.edu.ua/jspui/handle/123456789/13178> (in Ukrainian)
8. Kulchytskyi, V. Y. (2012). Rol natsionalnoho vykhovannia u formuvanni osobystosti hromadianyna [The role of national education in the formation of a citizen's personality]. *Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnogo universytetu imeni Ivana Franka – Bulletin of Zhytomyr Ivan Franko State University*, (61), 85–89. http://nbuv.gov.ua/UJRN/VZhDU_2012_61_18 (in Ukrainian)
9. Smailova, T. (2024). Hromadianske vykhovannia uchnivskoi molodi u pedahohichnii spadshchyni V. Sukhomlynskoho [Civic education of student youth in the pedagogical heritage of V. Sukhomlynsky]. In *Innovations in science: Modern dimension* (pp. 90–93). http://eprints.zu.edu.ua/39676/1/матеріали_ІННОВАЦІЇ_2024-91-94.pdf (in Ukrainian)
10. Tkachenko, K. Yu. (2013). Vykhovannia maibutnoho simiany yak element pidhotovky do zhyttia v pedahohichnii spadshchyni [Education of the future family man as an element of preparation for life in the pedagogical heritage]. *Pedahohika formuvannia tvorchoi osobystosti u vishchii i zahalnoosvitnii shkolakh – Pedagogy of Forming a Creative Personality in Higher and Secondary Schools*, (32), 98–103. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pfto_2013_32_16 (in Ukrainian)
11. Durdo, O., & Predmestnikov, O. (2024). [Osmyslennia fenomenu informatsiinoi viiny u vitchyzniani filosofii] Understanding the phenomenon of information warfare in domestic philosophy. *Actual Problems of Philosophy and Sociology*, (50), 44–51. <https://doi.org/10.32782/apfs.v050.2024.8> (in Ukrainian)
12. Znamensky, D. V., & Predmestnikov, O. G. (2024). [Doslidzhennia transformatsii svidomosti pid chas rosiisko-ukrainskoi viiny u vitchyzniani filosofii] A study of the transformation of consciousness during the Russian-Ukrainian war in domestic philosophy. *Culturological Almanac*, (4), 204–212. <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2024.4.23> (in Ukrainian)